

**DINAMICA REPREZENTĂRII SOCIALE.****ROLUL ELEMENTELOR NOI****Mihai ȘLEAHTIȚCHI***Universitatea Liberă Internațională din Moldova*

The social representations do not emerge incidentally. They are a result of the way individuals tend to interact with each other or discover the world. Having a limited life time, the mental structures we refer to lack definitively elaborated compositional profiles. The alteration of the social representations happens every time individuals come across a new element which endangers their status quo. New elements are usually ideas, norms, values, attitudes, convictions, beliefs, but also behavioral practices which are unfamiliar to what is already known and appreciated. From the moment they appear, they put a growing pressure on the individuals, making them to rally to the new meanings of the time.

După felul în care impregnează existențialul grupal sau cel particular, reprezentările sociale fac dovada faptului că sunt entități transformabile. Înfățișând imagini mentale cu referire la evenimentele sau/și faptele reale, ele au fost și vor fi mereu întruchipări elocvente a ceea ce poate fi definit drept *evoluție, creștere, desfășurare*. Mai multe enunțuri, extrase din varii surse de specialitate, vin să confirme veracitatea unui asemenea unghi de vedere:

- S. Moscovici: *reprezentările sociale sunt constituente psihice cu o viață proprie, comunicând unele cu altele, opunându-se și schimbându-se armonios, dispărând numai pentru a re-apărea în noi veșminte [1];*
- W. Doise – A. Palmonari: *în viața grupurilor, reprezentările sociale se deplasează, se combină, intră în relație și se resping, unele dispar, altele sunt elaborate în loc [2];*
- A. Neculau: *repere, idei-forță, prisme inductoare de mentalități sau de credințe influențând comportamentele, reprezentările sociale se modifică, se transformă, își pot schimba starea [3];*
- A. Neculau – M. Curelaru: *reprezentarea socială are o geneză, o durată de viață; structura sa internă nu este elaborată definitiv, ci este supusă transformării, evoluției [4];*
- M.-L. Rouquette: *reprezentările sociale au drept prioritate fundamentală faptul că sunt istorice, ceea ce înseamnă, pe de o parte, că ele decurg din istoria înțeleasă ca devenire a societăților și, pe de altă parte, că au ele însele o istorie înțeleasă ca dezvoltare logico-temporală care articulează într-un mod tipic geneza, transformarea și dispariția [5].*

Evident, ar fi greșit să se creadă că reprezentările sociale se transformă de o manieră aleatorie, haotică, instantanee. Întreaga lor viață, așa cum am remarcat deja în câteva studii realizate anterior [6, 7, 8], se află sub influența permanentă și directă a trei factori majori – *contextul social-global, contextul situațional, practicile cotidiene comunitare*. Dacă s-ar întâmpla cumva ca toți acești factori să dispară sau să-și reducă la minimum puterea de stăpânire, atunci întreg ansamblul de reprezentări sociale ar înceta, cu siguranță, să exprime “viziuni funcționale asupra lumii”, “modalități de gândire practică orientate spre înțelegerea și dominarea ambientului ” sau “sisteme sociocognitive apte să asigure supraviețuirea individului în societate”.

*Contextul social-global* acoperă ansamblul condițiilor economice, politice și/sau culturale relevante în crearea, funcționarea și dezvoltarea comunităților umane. Prin el, se asigură joncțiunea ideologiei la care aderă indivizii (norme, valori, obiceiuri, credințe etc.) cu poziția pe care aceștia o dețin într-o anumite rețea organizațională, într-o anumite miză socială sau secvență de sorginte istorică. Imediat ce ne naștem, noi devenim, expresia lui A. Neculau, prizonieri ai acestui context, care ne preia, ne modelează și ne ancorează încetul cu încetul în realitatea socială. Anume contextul social-global ne face să credem cu tărie în unele idei și să le respingem pe altele, să interpretăm într-o cheie ideologică specifică tot ce se întâmplă în lumea din jur.

*Contextul situațional* profilează natura condițiilor în care are loc acțiunea reprezentatională (cine o produce, când și unde se întâmplă, pentru cine anume se întâmplă, care este scopul urmărit etc.). Avându-l ca punct de reper, putem ușor să sesizăm de ce, bunăoară, alegerile pe care le facem de-a lungul anilor depind de școlile pe care le-am absolvit sau de apartenența noastră la un anumit strat social. La fel, lucrurile devin clare și în cazul în care constatăm că nu tipul sarcinii (problema de rezolvat) determină chintesența activității cognitive a indivizilor, ci mai degrabă contextul de execuție a acestei sarcini (reprezentarea destinatarului).

*Practicile cotidiene comunitare*, distanțându-se semnificativ de *comportamentele umane izolate* sau *practicile cotidiene individuale*, vin să exprime stări dinamice (conduite, experiențe etc.) despre care se poate spune că sunt (a) răspândite, (b) repetabile, (c) vizibile/recognoscibile, (d) asumate de un număr impunător de subiecți, (e) determinate de norme colective, (f) structurate social și (g) reglate contextual. Ori de câte ori își fac apariția, ele tind, într-un fel sau altul, să modeleze reprezentările și atitudinile asumate de indivizi. Succesul, de regulă, intervine atunci când respectivele activități au loc pe fundalul unor considerabile constrângeri de ordin material sau/și social. Pentru unii autori, cum ar fi de exemplu C.Flament, genul vizat de practici reprezintă principala sursă de modificare a reprezentărilor sociale. Comportamentele indivizilor, spun ei, nu decurg atât din doctrine sau alte constructe de sorginte intelectuală, cât din interacțiunile în care aceștia sunt implicați. Fiind determinate de interacțiuni, aceste comportamente sunt ulterior raționalizate, instituționalizate, investite cu putere reglatoare și împărtășite social.

Întrucât transformarea reprezentărilor sociale nu se produce de la sine, ci în funcție de context sau/și practici, să încercăm a realiza în continuare de unde și cum apare un asemenea soi de înrâurire.

Potrivit lui S.Moscovici, care, nu vom trece cu vederea, vine cu o primă precizare în acest sens, reprezentările sociale se modifică în măsura în care indivizii plonjează într-un *alt sistem comunicațional*, intră într-o *altă gamă de raporturi* [9]. Ce înseamnă, însă, un *alt sistem comunicațional* sau o *altă gamă de raporturi*? Aceasta înseamnă, explică S.Moscovici, că indivizii cad pradă unor circumstanțe în care și-au făcut apariția varii *elemente noi* (= idei, credințe, obiceiuri, norme, valori, convingeri, practici comportamentale), situate la o anumită distanță de *universul nostru obișnuit*.

Apariția *elementelor noi*, precum e lesne de înțeles, complică viața indivizilor. Hedoniști, cum sunt, ei se irită, manifestă neliniște, intră în derută. Dispoziția lor de moment este una – *de a evita cât mai curând posibil nefamiliarul stresant*. Și atunci? Și atunci, căzând sub imperiul dorinței de *armonie internă*, actul reprezentării devine un *mijloc de transfer a ceea ce ne tulbură, ne amenință universul, din exterior în interior, din depărtare în apropiere*. Nefamiliarul devine actual și uzual. Conținuturile strănii se deplasează în interiorul unor conținuturi ordinare. Neobișnuitul se contopește cu obișnuitul, iar obișnuitul – cu neobișnuitul. Totul pare să amintească de un tablou suprarealist („în care membrele își caută un corp și corpul își caută membrele”) – conceptele fără percepții, percepțiile fără concept, cuvintele fără conținut și conținuturile fără cuvinte se caută, se deplasează și se schimbă reciproc. În definitiv, insolitul este depășit și integrat în lumea noastră mentală și fizică, lume care este astfel *îmbogățită și transformată*.

Noțiunile de inconștient, de complex, de *libido*, exemplifică S.Moscovici [10], uimesc sau vexează atunci când pătrund, pentru prima oară, în sfera mentală a unui individ sau a unui grup. Ele uimesc în măsura în care desemnează entități izolate, fără nici o legătură cu experiența imediată și vexează pentru că vizează o zonă de interdicții de gândire și de discuție: viața sexuală. Putem, la nevoie, stabili o echivalență cu o structură intelectuală de receptare – dualitatea *suflet-corp, rațional-irational* etc. ne-o permite în lumea proprie a fiecărui individ, dar nu și un suport material – asemănător cu cel pe care îl are o noțiune fizică, psihologică sau chimică. Înțelegem ce înseamnă inconștientul, complexul, *libido*-ul fără a putea sesiza ce *este* unul sau altul dintre acestea. Dimpotrivă, relația dintre psihanalist și psihanalizat – divanul, asocierea liberă, jucând și ele un rol important – acel *modus operandi* specific acestei relații, transferul și efectele sale nu dispun, în cadrul opiniei publice, de o structură intelectuală de receptare, dar fiind că un „doctor fără leacuri” este un lucru paradoxal. În această situație, sarcina reprezentării este de a remedia bizareriile apărute, de a le introduce în spațiul comun, declanșând reunirea viziunilor, a expresiilor separate și dispartate care, într-un anume fel, se caută unele pe altele.

Elaborată încă la începutul anilor '60, convicțiunea moscoviciană cu referire la elementele strănii/nefamiliare și rolul lor în remodelarea câmpurilor reprezentationale ajunge să constituie, cu timpul, expresia unui modul enucleațional cu o arie impresionantă de răspândire. Sub o formă sau alta, ea se regăsește într-un număr crescând de studii axate pe problematica identificării raporturilor ce se instituie între subiecții cunoscători și obiectele supuse cunoașterii. Iată doar câteva exemple:

- G. Mugny – A. Drăgulescu: *transformarea reprezentărilor sociale se profilează în situația în care mediul înconjurător introduce un punct de vedere care este în opoziție cu cognițiile de moment ale grupului* [11];
- F. Giust-Desprairies: *reprezentările colective tind să se modifice atunci când elementele realității contrazic în mai multe privințe credințele, normele, obiceiurile existente (fragilizate de această situație, anumite echipe profesionale se adresează unor consultanți externi pentru a fi ajutate)* [12];
- D. Jodelet: *din momentul apariției unor noutăți amenințătoare la adresa valorilor și modelelor de gândire în vigoare, reprezentarea se lansează într-o activitate de ancorare prin care toate aceste noutăți urmează să devină familiare, accesibile universului de gândire preexistent* [13];
- P. Moliner – P. Rateau – V. Cohen-Scali: *faza de transformare a reprezentărilor sociale corespunde perioadei în care apar elemente noi în relație cu normele existente; consensul vechi este pus în discuție sub presiunea noutății, transformarea vizând, de regulă, integrarea informațiilor recente în structura deja existentă a reprezentării* [14];
- A. Neculau – M. Curelaru: *reprezentarea socială nu apare instantaneu, ci în urma unor procese, a unor fabricări sociale; ea are o geneză, așadar, o durată de viață, structura ei internă fiind mereu supusă transformării în urma confruntării cu niște elemente noi străine de viața comunității și a grupului respectiv* [15].

Dat fiind rolul deosebit de important al elementelor noi/nefamiliare în modificarea reprezentării sociale, este natural să intervină următoarea întrebare: *toate aceste elemente sunt în stare să redimensioneze „grilele de lectură a realității” sau doar numai o parte dintre ele pot face așa ceva?*

Părerea specialiștilor care, trebuie să remarcăm, iau în calcul atât postulatele *teoriei disonanței cognitive*<sup>1</sup>, cât și specificitatea funcționării *mecanismelor de apărare psihologică*<sup>2</sup>, pare să fie și de această dată una cât se poate de explicită: *redimensionarea curenților reprezentationali este legată de apariția doar a unor anumite elemente noi/stranii. A căror anume? A celor care, spun ei, fac inutil apelul la tot felul de înlăturări,*

<sup>1</sup> Teoria disonanței cognitive, precum este știut, explică maniera în care *subiecții determinați să realizeze un comportament nou își transformă opiniile, atitudinile sau/și convingerile deja formate în direcția acestui comportament*. Conform autorului ei, L. Festinger, disonanța desemnează mai întâi de toate o stare psihologică care îi motivează pe subiecți să-și modifice universurile cognitive. El scrie: „Existența disonanței este psihologic inconfortabilă; din această cauză, ea va motiva respectivele persoane în încercarea de a reduce disonanța pentru a atinge consonanța (...). Tot încercând să reducă disonanța prezentă, persoanele vor evita în mod activ situațiile și informația care ar putea să amplifice disonanța” [16].

Sursa disonanței derivă dintr-un anumit tip de relație ce se instituie între două cogniții sau, în termenii mai preciși ai lui L. Festinger, între „două cunoștințe, opinii sau credințe cu privire la mediul înconjurător, la sine sau la comportament”. Aceste două cogniții sunt în disonanță atunci când, luându-le separat, „universul uneia va decurge din universul celeilalte”. De regulă, se impun patru surse principale de disonanță: (a) *sursa logică* (= incongruență între două gânduri sau două credințe); (b) *sursa culturală* (= incongruență între un comportament și o normă); (c) *sursa ce exprimă raportul dintre general și particular* (= incongruență între o opinie sau un comportament particular și o serie de opinii sau comportamente) și (d) *sursa ce exprimă raportul dintre experiența trecută și experiența prezentă* (= incongruență între o așteptare și un fapt). Aflându-se într-una din aceste situații, indivizii, constată L. Festinger, vor simți, pentru început, un disconfort, iar mai apoi *vor face orice pentru a o evita*. Atunci când, însă, magnitudinea disonanței va fi mare sau extrem de mare, indivizii nu vor avea decât să *o reducă într-un anume fel*. Reducerea disonanței se poate efectua fie prin schimbarea unuia sau mai multor elemente implicate în relația de neconcordanță, fie prin adăugarea unor elemente cognitive ce pot armoniza cu schemele cognitive existente, fie, în sfârșit, prin scăderea importanței elementelor implicate în relația de neconcordanță [17].

<sup>2</sup> Mecanismele de apărare psihologică, așa cum s-a menționat nu o singură dată [18,19,20,21], sunt chemate să ofere indivizilor posibilitatea surmontării situațiilor de conflict. Mulțumită lor, viața intrinsecă a fiecăruia dintre noi poate decurge temperat și previzibil. Îndată ce liniștea ne este străpunsă de un element ambiental deranjant, reacțiile psihice protectoare nu se lasă prea mult așteptate, se impune *înlăturarea* (= respingerea voluntară, în afara câmpului conștiinței, a problemelor, sentimentelor și experiențelor care ne frământă și ne indispun) sau *intelectualizarea* (= distanțarea de emoții și de tensiunile psihice prin exprimarea lor sub formă de enunțuri abstracte), *retracția* (= renunțarea la gândurile și activitățile ce ar putea provoca disconfort) sau *refuzul* (= emiterea unei atitudini de neacceptare categorică a realității resimțite ca provocatoare), *anularea retroactivă* (= suprimarea oricărui comportament susceptibil de a le crea indivizilor senzația de disconfort) sau *raționalizarea* (= justificarea comportamentelor ale căror motivații ar fi socialmente inacceptabile), *anularea* (= momentele neplăcute, gândurile reprobabile, acțiunile tensionante sunt neglijate, de parcă n-ar fi existat vreodată) sau *denegarea* (= anihilarea atât a reprezentărilor stingheritoare, cât și a realității însăși).

intelectualizări, retracții, raționalizări, anulări sau denegări, după cum și a celor care se dovedesc a fi într-o disonanță considerabilă cu palierele cognitive existente. La concret, aceste elemente trebuie să poată da impresia că sunt șocante, extravagante, ofensive, paradoxale, grave [22], că pot atenta la *statu quo*-ul grupului [23], că au potență să exprime modificări semnificative ale mediului ambient sau schimbări irefutabile ale contextului social [24]. Mai mult, situațiile în care își face apariția un asemenea sort de elemente trebuie percepute ca ireversibile<sup>3</sup>, iar actorii sociali afectați de prefacere să manifeste un viu interes pentru ceea ce li se întâmplă<sup>4</sup>. Asume așa și nu altfel se ivește posibilitatea ca un grup, intrând în raza de acțiune a unor circumstanțe noi, să se îndrepte pe făgașul asimilării nefamiliarului, schimbându-și gradual opiniile, convingerile și reprezentările.

Două cercetări empirice de mare rezonanță în psihosociologia contemporană vin să confirme din plin autenticitatea modelului ideatic expus mai sus.

Prima ține de numele lui C. Guimelli, care își propune, acum circa douăzeci de ani [27], să stabilească influența pe care a exercitat-o apariția *mixomatozei* (= o epizootie mortală la iepurii sălbatici) asupra reprezentării sociale a vânătorii<sup>5</sup>. Această influență, conform savantului invocat, a fost una accentuată. Dacă până la începutul anilor '50, adică până la dezlănțuirea maladiei, reprezentarea vânătorii dispunea de o indiscutabilă turnură clasică, ea înglobând elemente precum „urmărirea animalului” sau „răpunerea animalului”, atunci cu câteva decenii mai târziu, odată cu înaintarea primejdiei, aceeași reprezentare se înscrie deja în două ipostaze – una clasică (cu elemente tradiționale de genul celor întâlnite anterior) și alta „ecologică” (cu elemente netradiționale de genul „a gestiona un teritoriu”, „a finanța protecția naturii”, „a amenaja teritoriul în scopul creării condițiilor de dezvoltare a vânătorii”, „a respecta animalele”, „a lupta contra degradării naturii” etc.). Pronunțându-se în legătură cu schimbarea înregistrată, C. Guimelli atrage atenția asupra faptului că mixomatoza a condus, aproape imediat, la conturarea și dezvoltarea unor practici vânătoarești mai puțin cunoscute. Îngrijorate de perspectiva dispariției iepurilor de câmp și dorind, în același timp, să compenseze întrucâtva eventualele pierderi, grupuri impunătoare de vânători au recurs la acțiuni cu adevărat inedite – *repopularea teritoriilor afectate de boală, crearea rezervelor de hrană, construirea adăposturilor, vaccinarea, salvarea cuiburilor în perioadele de vreme rea* etc. Drept consecință, practicilor vânătoarești uzuale li s-au adăugat o serie de practici vânătoarești neuzuale. Odată instituite, noile formule comportamentale nu au întârziat să introducă „corective” în schemele curente de reprezentare socială a vânătorii.

Cea de-a doua cercetare empirică o are ca autor pe A.-M. Mamontoff și se referă la tipismul producerii reprezentării în mediul comunităților de țigani [28]<sup>6</sup>. Ce observă A.-M. Mamontoff? Ea observă că, drept urmare a unor evenimente sociale de proporții (industrializarea, creșterea ritmurilor de globalizare și integrare europeană, elaborarea și realizarea unor noi politici statale cu referire la minoritățile etnice etc.), o bună parte din urmașii lui *Emaus de Egipt* se vede nevoită să treacă de la practicile comportamentale specifice *nomadismului* la cele specifice *sedentarismului*. În dorința de a afla dacă schimbarea intervenită și-a lăsat amprenta asupra mentalității actorilor sociali vizați, A.-M. Mamontoff îi antrenează pe aceștia într-un proces de interviuare cu o durată de aproximativ patru ani. Rezultatele înregistrate au evidențiat prezența unei deosebiri semnificative între câmpurile reprezentationale ale țiganilor care nu au acceptat modul de viață sedentar și câmpurile reprezentationale ale țiganilor care au decis să accepte acest mod de viață. Dacă pentru reprezentanții primei categorii este extrem de important să aparțină clanului, să fie liber, să poată migra, să practice muzica, atunci pentru cei din a doua categorie lucrurile iau o cu totul altă configurație – *clanul trebuie să cedeze locul familiilor restrânse, căsătoria interetnică trebuie consimțită, migrarea nu redă decât un „mit în memoria colectivă”*.

<sup>3</sup> Este strict necesar, susține, bunăoară, C. Flament și M.L. Rouquette [25], ca elementele contextuale nou-apărute să provoace senzația unei rupturi definitive cu stările existențiale de altădată. Dacă apariția acestor elemente va fi percepută ca temporară și/sau episodică, atunci câmpurile reprezentationale așa și nu vor intra în regimul unor transformări structurale veritabile; în cel mai bun caz, vor fi „atinse” doar zonele periferice, fapt care va atrage după sine niște variații lipsite de importanță.

<sup>4</sup> Pentru ca inerția ideologiilor sau/și practicilor de odinioară să fie învinsă, semnaleză aceiași C. Flament și M.L. Rouquette [26], este extrem de important ca indivizii să fie pe „aceiași undă” cu noile imperative ale timpului. Nu-ți poți schimba viziunea asupra lumii, dacă nu ești predispus să faci acest lucru, dacă nu manifesti un interes câtuși de mic pentru ceea ce ți se întâmplă în prezent sau ar putea să ți se întâmple pe viitor. Orice implicare, în acest caz, nu poate fi decât una multivalentă, ea cuprinzând cel puțin trei dimensiuni operaționale – *identificarea personală, valorizarea noilor realități și percepția posibilităților de acțiune*.

<sup>5</sup> Studiul în cauză a cuprins partea de sud a Franței.

<sup>6</sup> Cercetarea a fost realizată cu unsprezece ani în urmă (1996), în regiunea franceză *Perpignan*.

Dacă elementele nou-apărute la nivelul contextului social sau la cel al practicilor cotidiene pot da senzația de ireversibilitate evenimentială, iar respectivele categorii de indivizi au un interes pentru o posibilă reșezare a lucrurilor, atunci, consideră specialiștii [29], transformarea câmpurilor reprezentationale nu numai că e iminentă, dar e și multidimensională, ea putându-se înscrie în trei variante distincte – *rezistentă, progresivă și brutală*.

*Varianta de transformare rezistentă* face ca ideile sau/și practicile nou-apărute să fie preluate în totalitate de structurile periferice ale reprezentării și mecanismele clasice de apărare psihologică. Drept urmare a acestui proces, pe lângă structurile periferice își fac apariția o serie de *scheme stranii*. Chemate să atenueze contradicțiile instituite, ele îndeplinesc roluri multiple – fac apel la normal, tind să definească elementul contextual străin, propun tot felul de raționalizări pentru suportarea incongruențelor de moment etc. Deși *schemele stranii* nu admit redimensionarea nucleului central la o hiperaglomerare a lor, nu este exclus, totuși, ca acest lucru să aibă loc.

*Varianta de transformare progresivă* redă tipul de situație în care mutațiile ce intervin în aria circumstanțelor externe nu intră în contradicție totală cu cognițiile centrale ale indivizilor. Schimbarea, în acest caz, decurge ascendent, gradual, fără salturi majore. Va trebui să treacă mult timp până când schemele activate, fuzionând cu cele deja existente, vor conduce la elaborarea unei noi „grile de lectură a realității”.

*Varianta de transformare brutală* se produce atunci când elementele contextuale nou-apărute lovesc cu impetuoșitate în semnificația structurii centrale a reprezentării. Lovitura de această dată, este atât de puternică, încât nici o *schemă stranie* și nici un *mecanism de apărare psihologică* nu mai pot fi de folos. Schimbarea ce se impune este directă și totală.

Transformabilitatea reprezentărilor sociale, după cum se poate conchide, consună cât se poate de bine cu însușirea acestora de a reda (a) *dimensiuni concrete ale unui mediu social fluctuant*, (b) *ansambluri structurate de valori relative la obiecte aflate în mișcare* sau (c) *teorii ale simțului comun chemate să dea un anume sens inserțiilor specifice stocate în marea varietate a raporturilor cotidiene*. Departe de a reda un fapt accidental, trecerea reprezentărilor sociale dintr-o calitate în alta intervine ori de câte ori fiecare dintre noi, luat în parte sau pe un fundal grupal, se confruntă cu *elemente contextuale care intră în nepotrivire cu formulele uzuale de percepere a ambientului*. Punând la îndoială ceea ce este deja cunoscut și apreciat, elementele în cauză ne fac, mai devreme sau mai târziu, să recurgem la o *interpretare netradițională* a existențialului cotidian.

#### Referințe:

1. Moscovici S. The Phenomenon of Social Representations // Social Representations / R.M. Farr, S. Moscovici (eds.). - Cambridge: Cambridge University Press, 1984. - P.10.
2. Doise W., Palmonari A. Caracteristici ale reprezentărilor sociale // Psihologie socială. Aspecte contemporane / A. Neculau (coord.). - Iași: Polirom, 1996. - P.24.
3. Neculau A. Reprezentările sociale – dezvoltări actuale // Psihologie socială. Aspecte contemporane / A. Neculau (coord.). - Iași: Polirom, 1996. - P.43.
4. Neculau A., Curelaru M. Reprezentări sociale // Manual de psihologie socială / A. Neculau (coord.). - Iași: Polirom, 2003. - P.300.
5. Rouquette M.-L. Sur la connaissance des masses. Essai de psychologie politique. - Grenoble: P.U.G., 1994. - P.157-158.
6. Șleahțișchi M. Incursiuni în formula compozițională a reprezentării sociale // Revista „Psihologie. Pedagogie specială. Asistență socială”. - 2006. - Nr.2 (3). - P.1-9.
7. Șleahțișchi M. Reprezentarea socială ca fenomen contextualizat // Revista „Psihologie. Pedagogie specială. Asistență socială”. - 2006. - Nr.3 (4). - P.41-47.
8. Șleahțișchi M. Reprezentări sociale și practici cotidiene // Revista „Psihologie. Pedagogie specială. Asistență socială”. - 2006. - Nr.4 (5). - P.17 - 25.
9. Moscovici S. La psychanalyse, son image et son public. - Paris: P.U.F., 1961/1976. - P.39-80.
10. Ibidem, p.58.
11. Mugny G., Drăgulescu A. Influența socială și reprezentările sociale – o abordare experimentală//Psihologia socială: Buletinul Laboratorului „Psihologia câmpului social” (Universitatea „A.I.Cuza”, Iași). - 1998. - Nr.2. - P.8-9.
12. Giust-Desprairies F. Subiectul în reprezentarea socială // Psihologia câmpului social: Reprezentările sociale / A. Neculau (coord.). – Ediția a 2-a. - Iași: Polirom, 1997. - P.178.
13. Jodelet D. Reprezentările sociale, un domeniu în expansiune // Psihologia câmpului social: Reprezentările sociale / A. Neculau (coord.). – Ediția a 2-a. - Iași: Polirom, 1997. - P.100.

14. Moliner P., Rateau P., Cohen-Scali V. Les représentations sociales. Pratique des études de terrain. - Rennes: P.U.R., 2002. - P.47-48.
15. Neculau A., Curelaru M. Reprezentări sociale // Manual de psihologie socială / A. Neculau (coord.). - Iași: Polirom, 2003. - P.300.
16. Festinger L. A Theory of Cognitive Dissonance. - Stanford: Stanford University Press, 1957. - P.3.
17. Ibidem, p.264.
18. Blum H.P. Defense and Resistance. - New York: International Universities Press, 1985.
19. Cramer P. The Development of Defense Mechanisms Theory, Research and Assessment. - New York: Springer-Verlag, 1991.
20. Holmes D.S. Defense mechanisms // Encyclopedia of Psychology / R.J. Corsini (ed.). - Vol. I. - New York: John Wiley and Sons, 1994.
21. Ionescu Ș., Jacquet M.-M., Lhote Cl. Mecanisme de apărare. - Iași: Polirom, 2002.
22. Moscovici S. The Phenomenon of Social Representations // Social Representations / R.M. Farr, S. Moscovici (eds.). - Cambridge: Cambridge University Press, 1984. - P.24-25.
23. Abric J.-C. L'organisation interne des représentations sociales: système central et système périphérique // Structures et transformations des représentations sociales / C. Guimelli (ed.). - Lausanne: Delachaux et Niestlé, 1994. - P.81.
24. Curelaru M. Reprezentări sociale. - Ediția a 2-a, rev. - Iași: Polirom, 2006. - P.192.
25. Flament C., Rouquette M.-L. L'anatomie des idées ordinaires. Comment étudier les représentations sociales. - Paris: Armand Colin, 2003.
26. Ibidem.
27. Guimelli C. Pratiques nouvelles et transformation sans rupture d'une représentation sociale: la représentation de la chasse et de la nature // Perspectives cognitives et conduites sociales / J.-L. Beauvois, R.V. Joule, J.-M. Monteil (eds.). Vol. 2 („Représentations et processus cognitifs”). - Cousset: Del Val, 1989. - P.117-138.
28. Mamontoff A.-M. Transformation de la représentation sociale de l'identité et schèmes étranges: le cas des gitans // Les Cahiers Internationaux de Psychologie Sociale. - 1996. - No29. - P. 64-77.
29. Abric J.-C. L'organisation interne des représentations sociales: système central et système périphérique // Structures et transformations des représentations sociales / C. Guimelli (ed.). - Lausanne: Delachaux et Niestlé, 1994. - P.73-84.

*Prezentat la 03.12.2007*